

Marjolein van Pagee en Stef Scagliola

Waar blijven de Indonesiërs in het debat over de Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië?

De onthullingen van veteraan Joop Hueting in 1969 over Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië leidden tot het opstellen van de 'excessennota', maar de regering De Jong nam geen initiatief tot grondig onderzoek. Het onderwerp zou decennia lang periodiek terugkeren op de journalistieke en politieke agenda, totdat via een rechtszaak in 2011 slachtoffers van een massamoord in West-Java excuses en schadevergoeding kregen van de Nederlandse overheid. De roep om diepgravend onderzoek werd nadien steeds luider. Een Zwitsers-Nederlandse studie nam daarop in 2015 al een voorschot en stelde vast dat het er sprake was van structureel geweld aan Nederlandse zijde. Wat echter ontbreekt in het debat en de publicaties is het lokale Indonesische perspectief. Het is de hoogste tijd om de blik te richten op de groep waarop het geweld was gericht: Indonesische strijders en burgers.

Afgelopen 17 augustus 2015 vierde Indonesië zeventig jaar onafhankelijkheid van Nederland. Een vrijheid die zwaar werd bevochten. Voor Nederlandse veteranen valt er niets te vieren. Voor hen geldt 29 december 1945 als de datum van het definitieve afscheid van Indië. Zij keerden destijds na viereneenhalf jaar terug van een verloren strijd, waarover het beste maar gezwegen kon worden. Die stilte werd echter in 1969 doorbroken toen veteraan Joop Hueting op televisie opening van zaken gaf over de gruwelijkheden waar hij getuige van was geweest en waar hij zelf aan mee had gedaan.¹ Nederlandse militairen hadden volgens hem op grote schaal

oorlogsmisdaden gepleegd. De commotie en debatten die volgden op zijn onthullingen, zouden zich in de decennia die volgden blijven herhalen maar leidden nooit tot een grondig onderzoek. Historici toonden, zeker in vergelijking met de aandacht voor geweld tijdens de Duitse bezetting, weinig interesse voor dit onderwerp. De politiek dekte, na het televisie-interview met Hueting, haar verantwoordelijkheid af door de publicatie van de 'excessennota' en de geleidelijke ontsluiting van overheidsbronnen. Het initiatief voor verder onderzoek werd overgelaten aan het marktmechanisme van de journalistiek en onderzoekers.

Pas in 2012, na een succesvolle rechtszaak tegen de Nederlandse staat voor een massamoord gepleegd in het Javaanse dorp Rawa Gedeh in december 1947, riepen drie onderzoeksinstituten, het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD), het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) en het Koninklijk Instituut van Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV), de overheid op om alsnog een grootschalig onderzoek te faciliteren.² Het is veelzeggend voor de meerwaarde die een dergelijke aanpak zou kunnen hebben, dat een recente studie aantoonde dat het geweld wel degelijk structureel van aard was.³ Dit staat op gespannen voet met het officiële standpunt van de Nederlandse regering die bij de presentatie van de 'excessennota' in 1969 concludeerde dat er van structureel geweld geen sprake was geweest.⁴

Er is echter in de loop van de tijd wel iets veranderd in de manier waarop over het geweld in Indië wordt gesproken. Het gaat niet meer over de vraag of er oorlogsmisdaden zijn gepleegd, men wil nu weten *op welke schaal* het voorkwam en wie de daders en de opdrachtgevers waren. Lang verzette de groep veteranen zich tegen onderzoek over deze kwestie, omdat men niet als 'oorlogsmisdadiger' gebrandmerkt wilde worden. Maar uit de recente studie *Soldaat in Indonesië, 1945-1950* (2015) van Gert Oostindie blijkt dat veel veteranen zelf ook worstelen met het voorkomen van buitensporig geweld. Zij doen daar verslag van in honderden egodocumenten.⁵

De veranderingen in het debat illustreren dat het onderwerp inmiddels echt 'historisch' is geworden. De generatie veteranen en politici die het heeft meegemaakt verdwijnt langzaam, waardoor het risico van vervolging en reputatieschade klein is. In het aanschijn van de dood krijgen sommige veteranen de behoefte om alsnog schoon schip te maken en te vertellen over misdaden die ze hebben waargenomen of zelf pleegden. Wat Hueting deed in zijn jonge jaren als vader van jonge kinderen en academicus met een carrière voor de boeg, vindt bij anderen navolging in de laatste levensfase.

Opvallend in de hele geschiedschrijving is de afwezigheid van een Indonesisch perspectief. Dit artikel pleit voor het verbreden van het onderzoeksperspectief door ook Indonesische bronnen mee te nemen.⁶ Maar eerst wordt recht gedaan aan de pioniers in het doorbreken van het taboe over Nederlandse wandaden in Indonesië.

Waarheidsvinding in kleine stapjes

Gezien de nadruk die gelegd wordt op het te kort schieten van de conclusie van de excessennota in 1969, is het billijk licht te werpen op de totstandkoming van dat eindoordeel. De formulering die minister-president De Jong in 1969 koos, was namelijk niet voor rekening van de commissie, die heel goed wist dat er net een haastklus was afgeleverd. De later bekend geworden historicus en schrijver Cees Fasseur, destijds als ambtenaar bij het ministerie van Justitie verantwoordelijk voor de samenstelling van de nota, kon zich niet vinden in De Jongs eindoordeel dat ‘de verzamelde gegevens bevestigen dat van systematische wreedheid geen sprake is geweest.’ De 112 gevallen die in de archieven waren gevonden konden niet representatief zijn voor het geweld dat in Indië gepleegd was. Het onderzoek beperkte zich immers tot gevallen die waren doorgedrongen tot de krijgsraad in Batavia. Militaire en persoonlijke archieven werden niet meegenomen, ook werden de meest waardevolle bronnen, de toen nog levende verantwoordelijke commandanten, niet gehoord. Fasseur trachtte vergeefs via een omweg steun te mobiliseren voor een uitgebreider onderzoek.⁷

Wat vooral verbaast, is dat journalisten niet op zoek gingen naar klokkenluiders die wat hoger in de militaire hiërarchie hadden gestaan dan Hueting en met gezag konden spreken. Dat is wellicht kenmerkend voor het taboe rondom het onderwerp, maar ook voor het vertrouwen dat men had in de waarde van geschreven en gedrukte documenten. Dat verklaart ook de tevredenheid van historici met de toezegging van de regering De Jong, dat de bronnen over de Nederlands-Indonesische betrekkingen tussen 1945 en 1950 zouden worden ontsloten. Dit proces duurde vijftientig jaar. Het resultaat was van onschatbare waarde voor inzichten in het verloop van de oorlog, maar in 1969 betekende het een geslaagde afleidingsmanoeuvre om de kwestie ‘politiek te dechargeren’.

Dat het niet nodig was jaren te wachten om een beter beeld te krijgen van frequentie en aard van het geweld, bewees het duo Van Doorn en Hendrix al in 1970.⁸ Op basis van een analyse van tachtig geweldszaken die de sociaal

geograaf Van Doorn en technisch tekenaar Hendrix als dienstplichtigen op Midden-Java zelf hadden gedocumenteerd, kwamen ze tot de conclusie dat er wel sprake was van systematiek. Dat de studie volkomen onopgemerkt bleef buiten een kring van specialisten hangt waarschijnlijk samen met hun academische schrijfstijl, het volledig ontbreken van namen en plaatsen in de beschrijving van de casussen, en een weinig actieve uitgever. Ook Willem IJzereefs zorgvuldige reconstructie van de bekendste massa-executies op Zuid-Celebes in 1947 leidde niet tot consternatie.⁹ En dat terwijl hij aantoonde dat 3200 Indonesiërs door het Korps Speciale Troepen van kapitein Raymond Westerling waren geëxecuteerd.

Pas in 1987 leidde een publicatie weer tot opschudding. Historicus Lou De Jong schreef toen voor zijn laatste deel van zijn oeuvre *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, een concept hoofdstuk over Nederlandse oorlogsmisdrijven in Indonesië.¹⁰ Daarin trok hij een vergelijking tussen het Nederlandse geweld in Indonesië en het Duitse geweld tijdens de bezetting van Nederland. Een verontrust lid van zijn meelescommissie, voormalig KNIL-kolonel Heshusius, lekte de tekst naar *De Telegraaf* en ontketende daarmee een ware media-rel. De Jong werd niet alleen bestookt met brieven van veteranen, maar ook met adviezen van gezaghebbende figuren uit het voormalige verzet. Hij herschreef de tekst, die inderdaad op vele punten tekort schoot, maar deed daarbij de symbolische knieval om de term 'oorlogsmisdrijven' te vervangen door 'excessen'.

In 1994 was de toekenning van een visum aan voormalig deserteur Poncke Princen, die in Nederland zijn familie wilde bezoeken, de lont in het kruitvat. Het was voor veel Indië-veteranen niet te verkroppen dat een overloper die de wapens tegen zijn eigen maten had opgenomen in Nederland met egards werd ontvangen, terwijl voor hen geen enkele vorm van erkenning was. De emoties liepen zo hoog op dat Princen met de dood werd bedreigd. Dat bracht de politiek eindelijk in beweging. Het voornaamste doel was echter de achterstand inhalen in materiele en immateriële zorg voor veteranen. Door, op zich terecht, 'geframed' te worden als slachtoffer van het Nederlandse beleid, bleef de groep 'daders' onder deze groep definitief buiten beeld.

Een vierde sleutelmoment in de rituele dans rond de kwestie van het Nederlandse geweld, was het staatsbezoek van Koningin Beatrix aan Indonesië in augustus 1995, het jaar waarin Indonesië zijn vijftigjarige onafhankelijkheid vierde. De grote vraag was of zij wel of niet op 17 augustus, de dag van de onafhankelijkheidsverklaring, dit feest zou meevieren. Onder

druk van de veteranengemeenschap besloot zij een paar dagen later pas aan te komen. Aanwezigheid op de 17de zou immers de suggestie wekken dat de gesneuvelden militairen voor niets hun leven hadden gelaten. Het was voor de Nederlandse politiek beter om 29 december 1949, de dag van de soevereiniteitsoverdracht, aan te houden als begin van de breuk tussen Nederland en Indonesië.

In datzelfde jaar werd de spraakmakende documentaire ‘Tabee Toean’ van Thom Verheul vertoond, waarin vijf Indiëveteranen met een gewelddaad op hun geweten, door de camera gevolgd, de reis terug naar Indonesië maakten.¹¹ Ook het actualiteitenprogramma *Brandpunt* keerde met Joop Hueting terug naar Indonesië. De meeste aandacht ging echter naar een documentaire van RTL 4 over het bloedbad in het West-Javaanse dorp Rawa Gedeh in december 1947. De registratie van getuigenissen door een cameraploeg zou het begin worden van een proces dat in 2011 zou leiden tot een juridische overwinning voor de slachtoffers op de Nederlandse staat. Nu de overheid een knieval had moeten maken, werd het moment geschikt geacht voor het NIOD, KITLV en NIMH om een beroep te doen op facilitering van een groot onderzoek door de regering.

Belangrijk voor een begrip van de dynamiek in de discussie was de studie van historica Stef Scagliola *Last van de Oorlog* uit 2002. Zij analyseerde het

Maker onbekend, zes mariniers worden geruild tegen 104 Indonesische krijgsgevangenen, 14 oktober 1949, Tamahjang, Oost-Java.

debat over deze kwestie onder politici, historici, journalisten en veteranen. Vooral het inzicht dat in guerrillaoorlogvoering, en zeker in een groot land als Indonesië, heel veel uiteenlopende ervaringen naast elkaar kunnen bestaan, verduidelijkte het gebrek aan consensus over de schaal van het geweld onder veteranen. Egodocumenten als bron voor kennis wonnen steeds meer terrein eind jaren negentig. Zo werden projecten opgezet om persoonlijke geheugens vast te leggen, zoals die van de Stichting Mondelinge Geschiedenis Indonesië, die meer dan duizend interviews bijeen brachten met getuigen van het einde van de Nederlandse aanwezigheid in Azië,¹² en die van het Veteraneninstituut.¹³

Een nieuwe speler in het veld was actievoerder Jeffrey Pondaag, nadrukkelijk aanwezig bij vele debatten over Indië. Hij wierp zich op als vertegenwoordiger van Indonesische slachtoffers van Nederlands geweld en nam namens het *Comité Nederlandse Ereschulden*, mensenrechtenspecialist Liesbeth Zegveld in de arm om een rechtszaak aan te spannen tegen de Nederlandse staat. De inzet was excuses en genoegdoening voor de slachtoffers van de massamoord in Rawa Gedeh in december 1947. Tot verrassing van velen, besloot de rechter in 2011 dat de staat excuses moest aanbieden en de negen weduwen smartengeld moest uitkeren. Hetzelfde scenario ontvouwde zich later voor de weduwen van geëxecuteerde mannen in Zuid-Sulawesi. In januari 2016 kreeg een slachtoffer van verkrachting door KNIL-militairen een schadevergoeding.

Nog geen maand na de oproep van de drie onderzoeksinstituten voor grootschalig onderzoek in *de Volkskrant* van juni 2012, kreeg hun pleidooi extra gewicht door het opduiken van schokkende foto's van geëxecuteerde Indonesiërs. Toch besloot de regering af te zien van financiering. Onderzoek naar de kwestie zou op weerstand stuiten aan Indonesische zijde.

De volgende stap in het proces van bewustwording, is de uitkomst van het onderzoek van de Zwitsers-Nederlandse historicus Rémy Limpach die in het najaar van 2015 aan de Universiteit van Bern promoveerde. Limpach analyseerde weliswaar al bekende oorlogsmisdaden uit de excessennota, maar nam daarbij rapporten van het militaire voortraject en de juridische en ambtelijke afhandeling mee en vulde deze aan met egodocumenten. Deze integrale aanpak is nieuw en is als basis sterk genoeg volgens Limpach om de conclusie van premier De Jong uit 1969 te weerleggen. Het geweld was *wel* van structurele aard en kwam op veel grotere schaal voor dan tot nu toe is aangenomen.¹⁴

Er blijft echter een vraag onbeantwoord bij de beschouwing van al deze initiatieven. Hoe kunnen uitspraken over de frequentie, aard en impact van het Nederlandse geweld worden beantwoord zonder Indonesiërs zelf hierin te betrekken? Dat een zoektocht naar de andere kant van de waarheid soms nieuwe inzichten oplevert illustreert de volgende case studie.

Wraak en weerwraak

Het is april 2015 als een publicatie in het *NRC Handelsblad* en een uitzending van *Reporter Radio* (KRO-NRCV) aandacht besteden aan een wraakactie van Nederlandse mariniers op Indonesische burgers die plaatsvindt op 24 juli 1949.¹⁵ Opvallend is dat de represaille in geen enkel Nederlands archiefdocument voorkomt. De gebeurtenis die aan de vergelding voorafging is daarentegen wel uitgebreid gedocumenteerd en staat te boek als de 'Patrouille Teeken', vernoemd naar de commandant van een patrouille mariniers die op 23 juli 1949 in Oost-Java in een Indonesische hinderlaag liep.¹⁶

Indonesische strijders gesteund door een woedende menigte overvielen elf mariniers en een Chinese spion ter hoogte van het dorp Prambon Wetan, aan de oever van de rivier de Solo. Teeken zelf, de spion en nog drie andere mariniers kwamen daarbij om het leven. Hun lijken werden in de rivier gegooid. De overige mariniers kwamen na maanden krijgsgevangenschap vrij door bemiddeling van de Verenigde Naties, maar een van hen overleed tijdens deze periode aan malaria. Hoewel de hinderlaag in zeker drie boeken wordt beschreven en er in het Nationaal Archief een aantal rapporten over zijn bewaard, wordt nergens melding gemaakt van een represaille.¹⁷

Belangrijk voor de context van de Indonesische aanval op de patrouille, is dat de post Rengel net van de Landmacht overgegaan was naar de Mariniers. Luitenant Teeken was nieuw, en wist niet dat het dorp Prambon Wetan in de maanden ervoor herhaaldelijk met mortieren bestookt was, met veel onschuldige burgerslachtoffers als gevolg. Ook was in juni het dorpschoofd tijdens een gevecht om het leven gekomen.

'De geschiedenis van het dorp Prambon Wetan, tijdens de Nederlandse tweede agressie in het jaar 1949,' staat er op de kaft van het handgeschreven en vijftien pagina's tellende logboek, opgesteld door de secretaris van het dorp.¹⁸ Hij begint zijn beschrijving in december 1948, als de mariniers het gebied ten Westen van Surabaya opnieuw bezetten. Hij eindigt met de dramatische wraakactie op 24 juli. De plattegronden die in het logboek zijn

Kusnan (rechts) bij het graf van het omgekomen dorpshoofd © Marjolein van Pagee 2014.

opgenomen geven nauwkeurig aan waar de gevechten hebben plaatsvonden. Uit de namenlijst van 64 slachtoffers met leeftijden, valt op te maken dat er zeventien twintig jaar of jonger waren. Een tweede lijst noemt 56 huizen die in brand werden gestoken. Het Indonesisch militair herdenkingsboek van de *Ronggolawe*-divisie verwijst ook naar de represaille:

Nadat de rust terugkeerde, kwam er in de morgen van 24 juli 1949 een versterkingspeloton [Nederlandse mariniers]. In de zoektocht naar hun vermiste vrienden werd het dorp vernietigd, ze wilden hen hoe dan ook vinden; dood of levend. Ze waren erg wreed, ze schoten elke verdachte dorpeling neer, bombardeerden de plekken die als schuilplaats dienden. En ook de huizen waarvan ze dachten dat die door de guerrilla gebruikt zouden kunnen worden werden in brand gestoken.¹⁹

Naast deze twee schriftelijke bronnen zijn er nog de herinneringen van nog levende getuigen. Soecipto, in 1949 nog maar twaalf jaar oud, maakte als kind-soldaat deel uit van de *Tentara Nasional Indonesia* (TNI). Hij hielp de hinderlaag voorbereiden en herinnert zich dat ze beschikten over vuurwapens. Na gevangenneming van de niet omgekomen mariniers, vluchtten hij en zijn groep naar de andere kant van de rivier uit angst voor

een represaille. Toen hij een dag later terugkeerde bleken drie van zijn familieleden en een goede vriend te zijn omgekomen; zijn ouderlijk huis was in vlammen opgegaan.²⁰ Ook de tweede ooggetuige Kusnan, destijds veertien jaar oud, hielp mee met de voorbereiding van de aanval, en herinnert zich hoe een marinier krijgsgevangen werd gemaakt.²¹ Lilik, toen zes jaar, en zoon van het omgekomen dorpshef, vertelt hoe hij met zijn moeder op tijd naar de andere kant van de rivier vluchtte. Wel zag hij de doden na afloop van de wraakactie. Ook Liliks ouderlijk huis brandde af, de funderingen ervan zijn nu nog zichtbaar.²² Een monument in het dorp herinnert aan de hinderlaag en elk jaar tijdens de onafhankelijkheidsviering wordt een toneelstuk opgevoerd waarbij de aanval en wraakactie worden nagespeeld. Een teken dat de gemeenschap hecht aan een blijvende herinnering aan de gebeurtenis, terwijl deze in de rest van Indonesië vrijwel onbekend is.

Dit is wel te verklaren volgens oud-officier Sutarto Sigit, die deel uitmaakte van de staf van de Ronggolawe-divisie in de Oost-Javaanse regio Bojonegoro. Dergelijke excessen bereikten niet altijd de Indonesische stafbrigade vanwege gebrekkige communicatie en het gebrek aan overzicht. Hoewel hij op enkele tientallen kilometers van Prambon Wetan was gelegerd was hij destijds niet op de hoogte van de represaille. Het nieuws bereikte hem pas na afloop van de strijd.²³

Monument in het dorp Prambon Wetan, Oost-Java © Marjolein van Pagee 2014.

Naweeën

Na de radio-uitzending over de repesaille op Radio 1, nam de zoon van een oud-marinier, die anoniem wenst te blijven, contact op met de programmamakers. Hij meende het verhaal over de moordpartij op de burgers van Prambon Wetan te kunnen bevestigen. Zijn inmiddels overleden vader had hem vaak over de wraakactie verteld en was de rest van zijn leven gebukt gegaan onder schuldgevoelens.

Een andere verwijzing naar de repesaille werd opgetekend in het *Friesch Dagblad* van oktober 1988.²⁴ Theunis de Boer, een van de krijgsgevangen gemaakte mariniers, werd daarin geïnterviewd over zijn recente reis naar Indonesië, die hij maakte op uitnodiging van luitenant Noorcahyo, de man die hem destijds krijgsgevangen had gemaakt. De twee ontmoetten elkaar in Jakarta. De Boer vertelde over zijn verzoek aan Noorcahyo om het dorp Prambon Wetan te bezoeken, en over zijn terughoudende reactie. Volgens Noorcahyo lag dat nog veel te gevoelig: ‘De emoties zouden bij de bevolking te hoog oplopen. Er zijn een stuk of wat huizen afgebrand en vaak is er ook wel meer gebeurd als ik het zo voorzichtig mag zeggen. De mensen zijn het blijkbaar daar niet vergeten.’ Indonesische beleefdheid voerde hier duidelijk de boventoon. Het is niet onwaarschijnlijk dat ‘er is ook wel wat meer gebeurd’ verwijst naar de 64 doden.

Deze casus laat zien dat het betrekken van lokale Indonesische bronnen bij onze nationale worsteling met Nederlands geweld in Indonesië een aanwinst zou kunnen zijn.²⁵ Waarom niet samen met Indonesische onderzoekers lokaal beschikbare documenten en monumenten in kaart te brengen? Niet met het doel om Indiëveteranen als oorlogsmisdadigers weg te zetten, maar om recht te doen aan de complexe werkelijkheid en het lot van Indonesische slachtoffers die volkomen onzichtbaar blijven in Nederlandse bronnen. Theunis de Boer en Noorcahyo reiken elkaar de hand, maar reizen niet naar de plek af om te spreken met mensen die familie en huis hebben verloren en dat elk jaar opnieuw herdenken. De echte schuldigen hebben zich al die jaren stil gehouden en blijkens de anonieme tipgever, de schaamte overgebracht naar een volgende generatie.

Noten

1. S. Barend, “Hans Jacobs - Joop Hueting, Achter het nieuws, 17 januari 1969,” in *De Beste TV-interviews*, 29-43. <http://www.npogeschiedenis.nl/andere-tijden/Extras/2015/Het-schokkende-interview-uit-1969.html>.

2. Het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD), Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) en het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV) doen gezamenlijk een oproep tot onderzoek. P. Kamphuis, G. Oostindie, M. Schwegman, “Onderzoek opnieuw het Nederlandse militaire geweld in Indië,” *De Volkskrant* (19 juni 2012), onder “Opinie,” <http://www.volkskrant.nl/buitenland/-onderzoek-opnieuw-het-nederlandse-militaire-geweld-in-indie~a3273487/>; De kosten van het onderzoek worden geschat op drie miljoen euro, zie: <http://www.indonesie45-50.nl/uploads/pdf/Onderzoeksvoorstel%20KITLV%20NIMH%20NIOD%20Nederlands%20militair%20geweld%20in%20Indonesië%201945-1950.pdf>.
3. Augustus 2015 wordt bekend dat de Nederlands-Zwitserse onderzoeker Remy Limpach op basis van nieuw onderzoek de conclusie trekt dat het Nederlands geweld in Indonesië wel degelijk structureel was. Voor zijn promotie in najaar 2015 licht hij een zestal zaken uit de Excessennota uit. Een Nederlandse versie van zijn proefschrift wordt in september 2016 verwacht. Zie: A. Hoek, “Geweld Indië was structureel,” *NRC* (14 augustus 2015) <http://www.nrc.nl/handelsblad/2015/08/14/geweld-indie-was-structureel-1525845>.
4. S.I. Scagliola, *Last van de Oorlog - De Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking* (Amsterdam: Balans, 2002) http://www.eur.nl/fileadmin/ASSETS/estudio/Bestanden/Last_van_de_oorlog.pdf.
5. G. Oostindie, *Soldaat in Indonesië 1945-1950* (Amsterdam: Prometheus, 2015); “Zwarte bladzijden”. Reportage uitzending *Brandpunt* (27 oktober 2015) <http://brandpunt.kro.nl/seizoenen/2015/afleveringen/27-10-2015/fragmenten/zwarte-bladzijden>.
6. Fotografe en onderzoeker Marjolein van Pagee werkt sinds 2010 aan het foto- en interviewproject *Kembang Kuning – Gele Bloem* waarbij ze zowel Nederlandse als Indonesische getuigen interviewt en portretteert. <http://www.marjoleinvanpagee.nl/toelichting-kembang-kuning-gele-bloem/>. In haar onderzoek stuitte zij diverse keren op schriftelijke, lokale bronnen die een inkijkje geven in de Indonesische beleving van het conflict. Ze werkt nauw samen met onder andere de Indonesische onderzoeker Ady Setyawan die in 2010 de vereniging *Roode Brug Soerabaia* oprichtte, zie: www.roodebrugsoerabaia.com. En met journalist Hendi Johari die werkzaam is voor het Indonesische tijdschrift *Historia*. Sinds een vijf jaar doet hij onderzoek naar standrechtelijke executies die in 1948 door Nederlandse militairen zouden zijn uitgevoerd in de bergen van Cianjur, West-Java. Zie Indonesische tv-documentaire van 14 november 2014 *Melawan Lupa* [met Nederlandse ondertiteling]: <https://youtu.be/meVSpMHdWx4>.
7. Vlak voor het Kamerdebat in 1969 schreef Cees Fasseur onder een schuilnaam een brief aan Vrij Nederland, ondertekent door zijn vroegere studievriend en historicus van Dongen. Zie: Drs. B. B. van Dongen, “De ‘excessen’ in Indonesië. Kanttekeningen bij het geplande onderzoek”, *Vrij Nederland* (28 juni 1969).
8. J.A.A. van Doorn en W.J. Hendrix, *Ontsporing van geweld – over het Nederlands I Indisch I Indonesisch conflict* (Rotterdam: Universitaire Pers Rotterdam, 1970); Marathon-interview met J.A.A. van Doorn, NPO Radio 1, VPRO (12 juli 2007)

- [52:44 minuten]: http://www.npo.nl/vpro-marathoninterview/20-07-2007/POMS_VPRO_056042.
9. W. IJzereef, *De Zuid-Celebes Affaire: Kapitein Westerling en de standrechtelijke executies* (Dieren: De Bataafsche Leeuw: Dieren, 1984).
 10. L. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog - Deel 12 Epiloog* (Leiden: Martinus Nijhoff, 1988). Download in PDF: <http://www.niod.nl/nl/download>.
 11. T. Verheul, *Tabee Toean - Op Patrouille in Nederlands Indië* (NCRV, 1995) [origineel 87 minuten] Fragment 39 minuten: http://www.vpro.nl/speel.WO_VPRO_2086358.html.
 12. Online database interviews van Stichting Mondelinge Geschiedenis Indonesië: <http://oral-history-archive-kitlv.library.leiden.edu>.
 13. Interviewcollectie Veteraneninstituut, 600 interviews online: <https://www.veteraneninstituut.nl/diensten/interviewcollectie/>.
 14. Limpach is inmiddels werkzaam bij het Nederlandse Instituut voor Militaire Historie, waar een Nederlandse versie van zijn onderzoek in september 2016 gepubliceerd zal worden. Het onderzoek is nu nog niet toegankelijk. Zie voor een voorpublicatie in het Engels: Remy Limpach, "Business as usual: Dutch mass violence in the Indonesian war of independence 1945—49" in: (eds) Dirk Moses en Bart Luttikhuis, *Colonial counterinsurgency and mass violence: The Dutch empire in Indonesia*, (Routledge, 2014.).
 15. Marjolein van Pagee en Gijsbert van Es "Fotografie onthult Nederlandse vergeldingsactie op Java 1949", *NRC* (4 april 2015), zie PDF: <http://www.marjoleinvanpagee.nl/wp-content/uploads/2015/04/NRC-Handelsblad4-4-2015.pdf>, Sander Bartling en Marjolein van Pagee "Een massamoord in Indonesië" *Reporter Radio* (KRO-NCRV, 5 april 2015) <http://www.radio1.nl/item/281839-5-april-2015:-Een-massamoord-in-Indonesië.html>.
 16. Nationaal Archief den Haag, Ministerie van Defensie, Commandant Mariniersbrigade in Nederlands-Indië 1946 – 1950, Archiefbloknummer D31, Inventaris nummer: 1060.
 17. Oorlogsromanschrijver Wim Hornman schreef een geromantiseerde versie van de gebeurtenissen. W. Hornman, *De Patrouille Teeken – Een feitenroman over de enige marinierspatrouille die in Oost-Java in een dodelijke hinderlaag liep* (Hoorn/Kampen: Westfriesland, 1996); H. Speerstra, "Terug naar Java, Theunis de Boer," in *Op klompen door de dessa – Indiëgangers vertellen* (Amsterdam: Atlas Contact, 2015), 127; Ant. P. De Graaff, "De Patrouille Teeken," in *Indonesië als eindstation* (Franeker: Uitgeverij van Wijnen, 2005).
 18. Deze bron is opgespoord tijdens een reis door Indonesië van fotografe/journaliste Marjolein van Pagee.
 19. Panitia Penyusun Sejarah Brigade Ronggolawe, "Pasukan Teeken Hancur dan tujuh serdadu Tertawan," in *Pengabdian selama perang kemerdekaan bersama Brigade Ronggolawe* (Jakarta, PT New Aqua Press, 1985).
 20. Interview Marjolein van Pagee met Soecipto, gehouden op 28 en 29 november 2014 in Bogor, West-Java, Indonesië, collectie Van Pagee.

21. Interview Marjolein van Pagee met Kusnan, gehouden op 15 en 22 november 2014 in Prambon Wetan, Rengel, Oost-Java Indonesië, collectie Van Pagee.
22. Interview Marjolein van Pagee met Lilik Soehardjono, gehouden op 15 en 16 november 2014 in Prambon Wetan, Rengel, Oost-Java Indonesië, collectie Van Pagee.
23. Interview Marjolein van Pagee met Sutarto Sigit, gehouden op 16 mei 2015 in Jakarta, Indonesië, collectie Van Pagee.
24. “Ik frege mij ôf werom ‘t it west hat [ik vroeg mij af waarom het was] – Theunis de Boer uit Stiens ontmoette de luitenant die hem gevangen nam in de dessa’s van Indonesië,” *Friesch Dagblad* (8 oktober 1988).
25. Onderzoekers die hier al een begin mee gemaakt hebben zijn: Bart Luttikhuis en Christiaan Harinck, "Behoudens normale patrouillegang geen bijzonderheden? Voorbij het koloniale perspectief middels Indonesische bronnen, 1945-1949", Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden (onder review).